

Ziya Gökalp'in Tefekkür Dünyasında Din

Religion in the Intellectual World of Ziya Gökalp

Şevket TOPAL

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Rize, Türkiye

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Rize, Türkiye

Orcid: 0000-0001-8628-2800 Email: sevket.topal@erdogan.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Topal, Ş. (2024). Religion in the Intellectual World of Ziya Gökalp. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 69-76.

Topal, Ş. (2024). Ziya Gökalp'in Tefekkür Dünyasında Din. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı , 69-76.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 08 July/Temmuz 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 20 August/Ağustos 2024

Published/Yayın Tarihi: 06 December/Aralık 2024

Issue/Sayı: Ziya Gökalp Özel Sayısı / Special Issue of Ziya Gökalp

Pages/Sayfa: 69-76

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yazar isim/lerl).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Bu makalede Ziya Gökalp'in tefekkür dünyasında dinin yeri incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın temel amacı, Osmanlı Devleti son devir mütefekkirlerinden ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönem aydın ve siyasetçilerinden bu denli mühim birisinin hem kendi dünyasında hem de fikri katkı sunduğu devlet nizamında ne derece etkili olduğunu tespit etmeye çalışmaktır. Bu çalışma neticesinde görülmüştür ki Ziya Gökalp gerek yazdıkları gerek etki ettiği siyaset ve ilim erbabı yoluyla oldukça etkili olmuş bir şahsiyettir. Bu etkilerden birisi, belki de en önemlisi, dini sahada gelenek ile gelecek arasında bir köprü vazifesi görmüş olmasıdır. Gökalp'in hayatının değişik dönemlerinde farklı tezahür etse de din hep olagelmıştır. Öyle ki kendisi gençlik dönemi fikrî ve amelî dindarlığını ileriki dönemlerde aynı ile sürdüremese de hayatının hiçbir döneminde dini dışlamamış ve toplumun dinden uzak olamayacağını savunmuştur. Gökalp'in dini tasavvurunda, dinin amelî tarafıyla coşku tarafı birlikte olmalıdır. Bu da kişinin kendi ana lisanında dinini tam anlaması ile gerçekleşebilir. Hatta hayatının son evrelerinde, devlet ve toplumun yönünün Batı medeniyeti ve laiklik olması gerektiğini savunduğu evrede bile dine belli bir rol biçmiş, asla dine düşman ve dini dışlayan bir tutum sergilememiştir. Fakat kendisi fikri ve içtimai düzeyde dinden uzak olmasa da özellikle İslam hukukunun klasik kavramlarından fıkıh usulü, hüsun-kubuh, örf ve icmâ deliline bambaşka anlamlar vererek, bununla modern kurumlara dini meşruiyet sağlama çabası içerisine girmiştir. Özellikle içtimâi usûl-i fikhî bu amaçla kaleme almıştır. Bu nedenle Gökalp'in tefekküründe ve toplum öngörüsünde dinin konumunu doğru belirlemek, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinde dinin yerini anlamak, dinsiz bir toplum tasavvur edilmediğini bilmek anlamına gelecektir. Ancak bir mütefekkir ve siyaset adamı olarak hem İttihat Terakki içerisinde hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemlerinde aktif olarak yer almakla birlikte teorisyen yönü ön planda olan Gökalp'i din ve toplum politikaları bakımından tek belirleyici görmek hatalı olacağı gibi, onu sadece fikri düzeyde yazıp çizen bir etkisiz eleman olarak görmek de yanlış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, din, ittifak, içtihat, fıkıh.

Abstract

This article seeks to examine the role of religion in Ziya Gökalp's intellectual world. The main goal of the article is to comprehend the extent to which Gökalp, an eminent figure among the late Ottoman intellectuals and the early Republic of Türkiye's thinkers and politicians, was influential both in his personal worldview and in the state system to which he contributed intellectually. The findings of this study reveal that Ziya Gökalp is a highly influential figure through his writings and his impact on political and scholarly circles. One of his most significant contributions would be his role in bridging tradition and future in the religious sphere. Throughout his life, despite variations in manifestation, religion remained a constant element. Even though he could not maintain the same level of religious fervor in his later years as he did in his youth, he never dismissed religion and argued that society could not be devoid of it. In his conception of religion, practice and enthusiasm must coexist that can be achieved through a complete understanding of religion in one's native language. Even in the final phase of his life, when he advocated for the orientation of the state and society towards Western civilization and secularism, he still assigned a certain role to religion and never adopted a hostile or discriminatory attitude towards it. Despite not distancing himself from religion on an intellectual and social level, he endeavored to provide religious legitimacy to modern institutions by attributing new meanings to the traditional Islamic legal concepts, namely Islamic jurisprudence, husn-qubh, custom and consensus. He specifically penned Social Jurisprudence (İçtimai Usuli Fikhî) for this purpose. Hence, accurately determining the position of religion in Gökalp's thought and social vision would also help understand the place of religion in the founding philosophy of the Republic of Türkiye and the notion that a society without religion has never been envisioned. However, considering Gökalp, who was active both within the Committee of Union and Progress and during the founding period of the Republic of Turkey as a thinker and politician, as the sole determinant of religious and social policies would be mistaken. It would also be erroneous to regard him merely as an ineffectual figure who only wrote on an intellectual level.

Keywords: Ziya Gokalp, religion, consensus, social jurisprudence, fiqh.

1. Gökalp'in Bireysel Hayatında Din

Gökalp'in (1876-1924), ilk çocukluk ve gençlik dönemlerine bakıldığında bireysel hayatının merkezinde imanın ilk sıralarda yer aldığı görülür ve bunu da açıkça beyan eder. Bu hususta kendisi İslami bir çevrede terbiye aldığını, bunun şahsiyetinin gelişip olgunlaşmasında çok ciddi bir yere sahip olduğunu, buhranlı anlarında dine sığındığını söyler. Gökalp'e göre sadece dil ile inandım demek yeterli değildir. Ona göre inancı amelî pratiklere de dönüştürmek gerekir. Bu yönüyle o sadece fikir Müslümanı olmayı yeterli görmez. Onun hayatında namaz, oruç, Cuma namazı, bayram namazı, mevlitler hem ferdin hem de cemiyetin manen kalkınması ve coşkulu bir hal taşıması açısından son derece önemlidir (Yavuz, 1977, s. 214). Ancak yukarıda sözü edilen hallerin düşünce ve fiil bazında Gökalp'in hayatının ileriki dönemlerinde aynı coşkuyla devam edip etmediği sorusuna net bir cevap vermek mümkün değildir. Genel okumalardan elde edilen neticelere bakılırsa kendisinin fikri ve amelî dünyasında çok büyük değişikliklerin olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Gökalp'in, İslam dini ve milleti ile ilgili iyi niyetli düşüncelerini iç dünyasında devam ettirmiş olsa da fikir ve siyasi duruş bakımından gelenekten moderniteye doğru hızlı bir değişim-dönüşüm geçirdiği rahatlıkla söylenebilir.

Ziya Gökalp'in ileriki yaşlarında hem bir sosyolog hem de bir siyasetçi olarak geçirdiği köklü değişimleri, ortaya koyduğu din ve toplum teorilerinden kolaylıkla çıkarmak mümkündür. Onun gittikçe Türkçülük üzerine doğru evrilen bir fikir ve siyaset dünyası kurduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki Osmanlı devletinin son devirlerinde ortaya çıkan belli başlı fikri akımlar içerisinde Gökalp, İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi akımlara taraftar olmak yerine safını Milliyetçilik ve Batı medeniyeti cihetinde belirlemiştir (Yavuz, 1977, s. 219). Hatta Batı medeniyet değerlerinin ve demokrasinin bizim toplumumuzda yerleşebilmesi için öncelikle din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu yönüyle kendisi ciddi anlamda bir laiklik savunucusudur. Gökalp: "Kur'an sadece dini işlerle ilgili olmalı, diğer işler ise modern kanunlara göre tanzim edilmelidir" (Yavuz, 1977, s. 220) demek suretiyle durduğu yeri net bir şekilde ortaya koymuştur.

Gökalp'in toplumsal açıdan etkin bir fikir ve siyaset adamı olduktan sonraki düşüncelerine bakıldığında onun asla bir din karşıtı olmadığını söyleyebiliriz (Gözler, 1984, s. 7). Ama ona göre din, ilk başlardaki kanaatinin aksine toplu değil sadece bireylerin vicdanlarında yaşaması gereken bir şeydir. Kendisi içerisinde bulunduğu durumu ifade ederken bir yandan Türk, bir yandan İslam milletinden, öte yandan ise Batı medeniyetinden yana olduğunu ifade eder (Yavuz, 1977, s. 221). Ama onun nihai dindarlığında İslamcılığının oldukça zayıf bir bağ olarak kaldığı, daha çok Türkçülük ve Batıcılık yönünün ağır bastığını söylemek abartı olmaz (Yavuz, 1977, s. 22).

2. Ziya Gökalp'in Toplumla İlgili Düşüncesinde Din

Bir ilim ve siyaset adamı olarak Ziya Gökalp'in toplum teorilerinde dinin pek çok kavramı ve fonksiyonu işlenmiştir. Bir anlamda onun düşüncesinde din, toplumun bir gerçeği ve dönüştürücüsüdür. Bu tespit onun toplumun dindar olmasını savunduğu anlamına gelmemektedir. Ama din bir toplum için olmazsa olmaz anlamına pekala gelmektedir. Yani dinin gerçekliği başka, dindarlık başkadır.

Ziya Gökalp'in toplum hayatında dine atfettiği anlamın kavranabilmesi için onun içinde yetiştiği toplum şartlarına ve ruh haline muttali olmak gerekir. Kendisi ümmet esaslı bir devlet olan Osmanlı'nın yıkılış sürecini hızlandıran milliyetçilik akımlarının dünyayı kasıp kavurduğu bir kriz döneminin son ürünlerinden sayılır. Bu nedenle Gökalp'te din, dinin Türkçeleşmesi gibi kavramlar bugünün dilinde değil, o dönemin şartları içerisinde anlamlandırılmalıdır (Gökalp, 2014, s. 91). Gerçi kendisi dil konusunda, lisani Türkçülük kavramını kullanır ve hemen olmasa da sırası geldikçe eski kelimelerin dilden arındırılıp yerine Türkçelerinin konulmasını salık verir. Sadece kendisi bu konuda aceleci olmayıp, zamana yayma taraftarıdır (Gökalp, 2014, s. 150-152). Bu nedenle Gökalp'in nihai amacının her alanda bir Türkçeleştirme taraftarı olduğu söylenebilir. Bunun geniş gönül coğrafyasında ne gibi bir maliyetinin olacağını ise çok fazla tartışmaz. Bunun elbette sosyolojik bir zemini de mevcuttur. Zira Osmanlı Devleti'nin devrini tamamlayıp yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmasıyla birlikte diğer milletlerde olana benzer şekilde bizim topraklarımızda da Türk milliyetçiliği ön plana çıkmış; yeni toplum tasavvurunda milliyetçilikle münasebetleri bağlamında dinin mevki ilk defa Ziya Gökalp tarafından izah edilmiştir.

Gökalp'in Türkçülük içerisinde dine bir konum belirlemesi ve buna kendince bir açıklama getirmiş olması, onun görüşlerinin toplum tarafından aynen benimsendiği anlamına da gelmemektedir. Aksine bu yaklaşım toplumun farklı kesimlerinde pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların bir kısmı Gökalp'in din ile ilgili ortaya koyduğu görüşlerden, önemli bir kısmı ise söz konusu görüşlerin temel maksadının toplum tarafından yeterince anlaşılmasından kaynaklanmaktadır (Güngör, 1977, s. 393). Neticede bir tartışma varsa, bu tartışma iddia edilen fikirlerin yeterli olgunluğa kavuşmamasının bir neticesidir.

Gökalp dini çevrede doğup büyüyen, dinini öğrenen ve buna göre yaşamaya çalışan birisi olmakla birlikte, onun din ve toplum ilişkileri üzerinde söylediği sözlerin Batı kökenli olduğunu da bilmek gerekir. Erol Güngör'ün tespitlerine göre Gökalp'in din hakkındaki fikirlerinin temelinde Durkheim vardır. Durkheim'e göre toplumun temelinde din vardır. Bir sosyolog olarak Gökalp, onun bu görüşünü kendine temel alır ve toplum tasavvurlarında dine daima önem verir ve vurgu yapar. Öte yandan Durkheim, bir pozitivist olan Comte'tan etkilenerek nihai noktada dinin toplumu ayakta tutamayacağını, cemiyet hayatının tekamülüyle birlikte artık pozitivizmin cemiyet davranışlarının temelini oluşturduğunu iddia eder. Durkheim'in bir öğrencisi olarak Gökalp her ne kadar onun yolundan gitse de onun pozitivizmi savunduğu yerde rahatsız olur. Bu hususta kendi dindarlığının da etkisiyle vicdanında gelgitler yaşar (Güngör, 1977, s. 394). Bu nedenle Gökalp'in din, devlet ve siyaset üçlüsü arasında kurduğu bağ genellikle karmaşık ve sorunlu olarak karşımıza çıkar.

Ziya Gökalp yazılarında din üzerine fikir beyan ederken, dindarlık kaygısıyla hareket etmez. Onun klasik dini kavram ve kurumları modern sosyolojiyle yorumlayarak çağdaş bir İslam ve toplum yorumuna ulaşmaya çalıştığı, hatta moderniteyi klasik İslam toplumuna daha kolay benimsetebilmek için o kavramlar üzerinden zorlama yorumlar (öykünme, anokrizm) ile Batılı yolda çağdaşlaşma adımlarını hızlandırmaya çalıştığı dahi söylenebilir. Özellikle sosyolojik temelli ve değişimin öncüsü olarak önerdiği içtimâi usûl-i fıkıh düşüncesi ve bu kapsamda İslam hukuk usulünün örf, hüsün-kubuh ve icma gibi delillerine zorlama anlamlar vermeye çalışması bunun tipik bir örneğidir (Gökalp, 2019, s. 29-43). Elbette Gökalp ve bu emsalde olan şahsiyetlerin kriz dönemlerinde açılım sağlamaya çalışan entelektüeller olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Gökalp'in modern topluma geçiş yolunda kullandığı bazı temel kavramlar vardır. Dinî Türkçülük bu anlamda oldukça önemli ve anahtar bir kavramdır.

Ziya Gökalp yazılarında Dinî Türkçülük kavramını kullanır ve bunu da "din kitaplarının, vaazların ve hutbelerin Türkçe olması" diye açıklar. Gökalp bu açıklamasını Türklerde dini duygu ve coşkunun açığa çıkması için duyulan ihtiyaç olarak izah eder. Zira ona göre bir millet dini kitaplarını okuyup anlayamazsa dinin hakiki mahiyetini de kavrayamaz. Türklerin ibadette en çok duygu yoğunluğu yaşadığı alanlar namazlar hariç tutulacak olursa, bilhassa teravihlerde namaz arasında söylenen ilahiler, vaazlar, irşad ve terennümlerdir (Gökalp, 1964, s. 10).

Ziya Gökalp, Dinî Türkçülük tabirini kullanma gerekçesi olarak dinin ve Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasını, müminlerin ibadetlerinden daha çok zevk almasını gösterir. Ancak o dönemlerde gündelik ibadetini zevkle ve vecdle yerine getiren müminler açısından gerçekten böyle bir ihtiyacın olup olmadığı iyi tetkik edilmelidir ki, kanaatimiz buna çok da ihtiyaç duyulmadığıdır. Zira Müslüman Türk milletinin aslî dinî coşku ve heyecanı kitap okumak suretiyle değil, gönle ve ruha hitap eden Anadolu irfanından ve kadim tarihi geleneğinden doğmakta, akıp gitmektedir.

Gökalp din ahlak ilişkisini de ele alır. Gökalp'e göre din ahlaktan üstündür ve de kutsal olan her şey mutlak surette iyidir. Ahlak ile bir insan belli faziletler elde edebilir ama din sayesinde evliyalık mertebesine kadar yükselebilir (Güngör, 1985, s. 395; Abdulkadiroğlu, 1985, s. 100). Bu görüşleri ile Gökalp'in dini bilgi yanında onun mistik ve coşkulu tarafına da ayrıca vurgu yaptığı görülmektedir. Bununla birlikte Gökalp'in asıl önem verdiği şey dinin, toplumun şahsiyetini oluşturmada en etkili güç olduğu vurgusudur. Nitekim Peygamberler Allah'tan aldıkları vahyi insanlara ve toplumlara aktarmak suretiyle onların hayatını kurtarmakta, cemiyetin yükselmesine vesile olmaktadır (Güngör, 1985, s. 396).

Gökalp din ile milliyetçiliği uzlaştırmaya ve gittikçe Türkçeleşmeye doğru kayan bir çaba güder. Ancak O bir din karşıtı olmadığı gibi, milliyetçilikle ilgili fikirlerinde de asla ümmetle ayrı düşme ve Türk milletini İslam ümmetinden ayırıştırma amacı taşımaz. Zira milliyetçilik cereyanlarıyla birlikte Osmanlı devleti hızlı bir şekilde güç ve toprak kaybına uğramıştır. Osmanlı gibi bir devletin ve milletin mensubu olarak ayrıyeten Türk milletini diğer Müslüman milletlerden ayırıştırarak bir çaba içerisine girmek akıl karı bir şey olmasa gerek. Zira böyle bir tavrın içerisine girmek, biran evvel kendi devletini çökertmek anlamına gelecektir ki, Ziya Gökalp'ten asla böyle bir tavır beklenemez. Bu nedenle onun milliyetçilik anlayışında kendini İslam ümmetinden dışlama yoktur ama bunun yerine diğer İslam milletlerini hor ve hakir görmeksizin kendi milletini ön plana çıkarma vardır. O bir keresinde şöyle der: "Türk Milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim." O, Türklüğü ve Müslümanlığı muhafaza etmek kaydıyla Batı medeniyetine girilmesini istemiştir (Timurtaş, 1976, s. 125-127). Gökalp'in bu düşünceleri toplumsal ve siyasal sarsıntılar içinde gelişti. Yüzyıllar boyunca savaş koşulları içinde direnişler, apolojiler sonunda imparatorluğun yıkılmasıyla sonuçlandı. Gökalp bu sarsıntılı koşullar içinde Batı uygarlığının teorik ve felsefi köklerine inceleyerek çöken bir imparatorluğun nedenlerini açıklarken bu kurumların eski zihniyetle ihya ve islah edilmeyeceğini vurgulayarak siyasal olarak ulus inşasının kaçınılmaz olduğunu formüle ediyordu (Ebinç, 2024, s. 134-150). Bununla birlikte bir fikir ve düşünce adamı olan Ziya Gökalp'i, siyasi gücü elinde bulunduran İttihat ve Terakki fırkasının bütün hatalı ve kusurlu davranışlarından sorumlu tutmak doğru olmayacağı gibi, benzer şekilde Osmanlı devleti hakkındaki bir takım yanlış ve haksız değerlendirmelerini görmezden gelmek de mümkün değildir (Timurtaş, 1976, s. 127). Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, bir sosyolog-siyasetçi olarak Gökalp'in toplumu hem dini, hem siyasi hem de sosyolojik olarak

görmek istediği bir yer vardır ve bu yerin içerisinde dinin ibadet, itikat ve terbiye (ahlak) alanına hasredildiği görülmektedir. Bununla birlikte, onun düşünce dünyasında bu alanlar inşa edilirken geçmişin eleştirisi ve işlevsizliği üzerinden hareketle aslında olması gereken yeni form üzerinde durulur. Bunu da kendisinin şu cümlelerinden rahatlıkla anlıyoruz:

“Bir Türk babası, çocuğunun Türkçe konuşmamasına, Türkçe okuyup yazmamasına, Türk tarihini bilmemesine rıza gösteremez, aynı zamanda İslam itikat (inanç) ve ibadetlerini bilmemesini, İslam tarihinden bîhaber kalmasını da tasvip edemez. Bu baba, çocuğunun Türk ve İslâm olarak büyümesini istediği gibi, muasır bir insan olarak yetişmesini de arzu eder. O halde bizim için tam bir terbiye üç kısımdan mürekkeptir: Türk terbiyesi, İslam terbiyesi, Asır terbiyesi... Tanzimattan evvel çocuklarımıza yalnız İslam terbiyesi veriliyordu. Tanzimatçılar memleketimize asır terbiyesini sokmaya çalıştılar. Başlangıçta bu iki terbiye arasında büyük çarpışmalar oldu... Bununla birlikte yavaş yavaş asır (çağdaş batı) terbiyesi yerleşmeye başladı. Fakat maalesef o kıymet buldukça İslam terbiyesi ehemmiyetini kaybetmeye yüz tuttu. Her ne kadar müfredatta İslam terbiyesi saat bakımından mühim yer tutsa da keyfiyet (içerik ve etki) bakımından canlı bir şekilde okutulmuyordu. Din muallimleri ilmi hakikatlere hala bidat nazarıyla bakıyordu. Talebe de anlatılan bilgilerle tatmin olmuyordu... İşte böyle bir zamanda idi ki Türk-İslam âleminin karşı karşıya olduğu karışıklıklar ve felaketler neticesinde buna karşı koymak üzere Türk milliyeti ve İslam ümmeti adları ile iki canlı mefkure açığa çıktı. Bugün musibetlerin darbesiyle uyanan genç zekalar, hezimetlerimizin mesuliyetini terbiyedeki mefkûresizliğimize bağlıyorlar...” (Gökalp, 2019, s. 26-27).

Gökalp'in kısmen alıntıladığımız yukarıdaki ifadeleri genel bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde, kendisinin dine toplumu ve milleti var eden bir unsur olarak baktığı, dinin bir milletin olmazsa olmazı olduğunu ifade etmeye çalıştığı, ancak yanlış anlatıldığında veya hiç anlaşılmadan tekrar edildiğinde şeklen var olsa da ruhen etkili olmadığını ve toplumları ayağa kaldıramadığına vurgu yapmaya çalıştığı sonucunu çıkarabiliriz. Ancak bu değerlendirmeler onun dindar kimliğinin bir neticesi olarak da görülemez. Onun kurguladığı dünyada dinin ağırlık merkezinin toplum sosyolojisi olduğunu, bunun ise yeni gelişmelere ve şartlara göre değişken bir yapıya sahip olması gerektiğini ifade etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Yani bir anlamda Gökalp'in mefkuresinde din son derece önemli olmakla birlikte, onun anladığı din, hukukun belirlediği ve şekillendirdiği bir din olmayıp, tam aksine toplumsal değişimlerin ve dinamiklerin hâkim olduğu sosyolojik bir dindir.

3. Ziya Gökalp'in İlim, Siyaset ve Devlet Düşüncesinde Din

Devletlerin siyasî, hukukî ve idarî kimlikleri yanında bir de mefkûreleri vardır. Milleti ve devleti şekillendiren, geleceğe doğru yol aldırın da bu mefkûreleridir. Biz kısaca buna devlet felsefesi diyebiliriz. Devletler felsefeleri ile yol alırlar.

Bir devletin felsefesini ve yol haritasını belirleyen birden fazla etken vardır. Bunlardan bazıları yazılı olmayıp milletlerin genlerinde mündemictir. Bazıları yazılı ve sözlü aktarımlarında mevcuttur. Bazıları da inşa, terakki ve tekâmül dönemlerinde fikirleri ve söylemleri ile istikamet gösteren şahsiyetlerinde müşahhasdır. Türk dini, siyasi ve kültür tarihi bunun eşsiz örnekleri ile doludur. Bu yapı doğrudan milletlerin karakterine etki edebileceği gibi, devleti yöneten idareciler üzerinden de kendini gösterebilir. Osmanlı Devleti'nin son devri (özellikle de İttihat ve Terakki dönemi) ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çeyreğinde yaşayan ilim, fikir ve siyaset adamı Ziya Gökalp'i de bu minvalde görmek gerekir. Ancak Gökalp'in yazdıkları ve hakkında yazılanlara bakılacak olursa kendisinin toplum sisteminde ve sosyolojik izahlarında daima din hem bir iman sistemi olarak hem bir cemiyet sistemi olarak hem bir ahlak ve eğitim sistemi olarak geniş şekilde yer almış ve önemini korumuştur (Bolay, 1987, s. 50).

Bir mütefekkir ve dava adamını içinde yaşadığı sosyal-siyasi şartlardan bağımsız düşünmemek gerekir. Bu anlamda her bir mühim şahsiyet aynı zamanda içine doğduğu zamanın ve onu kuşatan şartların çocuğudur. Bir geçiş dönemi mütefekkir olan Gökalp ise bunun tipik bir örneğidir. Çünkü o doğumu ve eğitimi itibarı ile bir şeriat devleti olan Osmanlı'nın evladı, aynı zamanda onun inkırazı (çöküşü) sonrası yerine kaim olan laik-demokratik Türkiye Cumhuriyeti'nin etkin bir düşünce, siyaset ve devlet adamıdır. Nitekim bu özellikleri itibarı ile kendisi Türkiye Cumhuriyeti'nin din politikalarının belirlenmesinde etkin olmuş bir şahsiyettir.

Ziya Gökalp'in bir sosyolog olarak devlete, topluma ve dine bakışının salt bir tefekkürden değil, dönemin olgunlaştırdığı şartlardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kendisi Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserinde buna benzer bir değerlendirmede bulunur ve özetle derki:

“Osmanlı Devleti'nde ilk defa milliyetçilik dalgası önce gayrimüslim tebaada, sonra Balkan ve Arap milletlerinde, en son olarak da Türkler arasında başlamıştır. Bunun böyle olması da doğaldır. Zira Osmanlı bir cihan devleti olduğu için çok sayıda milleti içerisinde barındırıyordu. Bu nedenle de Türklüğü değil, Osmanlılığı ön plana çıkarıyordu. Osmanlı'nın son döneminde gittikçe milliyetçiliğe kayan mefkûrelerin ön

plana çıkmasına rağmen, Tanzimat döneminde Osmanlılık üzerinden hareket edilmeye devam edilmesi Gökalp'e göre devletin ve Türklerin zararına olmuştur. Çünkü devletin tebaası olan diğer milletler iktisadi ve içtimai açıdan belli bir üstünlük ve hakimiyet kurarken, Türk kökenli tebaa burada ön plana çıkamamış, devlette bunun farkına varamamıştır (Gökalp, 2014, s. 14-15)."

Buradan anlaşılıyor ki Gökalp'in zihin dünyasında din de dâhil, döneminin ana cereyanı olan milliyetçi uyanışların tesiri ve buna uygun pozisyon alma hali ciddi bir yer teşkil etmektedir. Bu tespit bize aynı zamanda kriz dönemi mütefekkirlerinin söylediklerinin çok değerli olduğunu hissettirir ama bu fikirlerin uygulanabilirliği ve isabeti konusunda daha ihtiyatlı olmayı öğütler. Hele de bu nitelikteki mütefekkirlerin fikirlerinin kendilerinden sonra ne derece doğru anlaşıldığı, onların kastı mahsûsu (gerçek maksatları) ile bizim fehmi âmmimizin (genelleyerek anlama çabamızın) ne derece onları temsil ettiği ise başlı başına bir başka sorundur. Örnek kabilinden söylemek gerekirse; onun din ve dinin topluma tatbiki için önerdiği içtimâi usûl-i fıkıh temelli din anlayışı böyledir. Öte yandan Gökalp'in İbadetin Türkçeleşmesi ile ilgili söylediklerinden kastedilen ile sonrakilerin bundan her şeyiyle ibadet Türkçe olmalı anlamını çıkarmaları da bir başka yanlış anlama örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gökalp'e göre bir inanç sisteminin toplumu terbiye edebilmesi için ümmete ihtiyaç vardır. Peygamberler ümmeti teşekkül ettiren kimselerdir. Ümmet, toplumun gelişmesi bakımından millet olma aşamasından daha önce gelir. Bir dine mensup olan toplumlarda şayet buna ilaveten dil ve kültür bilinci geliirse o takdirde kendileri ümmet şuuru yerine millet olma hasleti ile hareket ederler (Güngör, 1977, s. 396). Gökalp'in görüşlerine bakılırsa onun Türklüğü İslam'dan dışlayan bir millet anlayışı önermediği anlaşılmaktadır. O der ki: "Bizim milliyetimiz Türklük, beynelmileliyetimiz (evrensel kimliğimiz) ise İslamıdır." (Güngör, 1977, s. 397). Onun bu görüşleri, Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde Avrupa'dan başlamak suretiyle dalga dalga yayılan ve koca bir hükümlanlığın çökmesine neden olan milliyetçilik akımlarına karşı kendisinin ümmet fikrinin hiçbir zaman ölmeyeceğini savunduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Dolayısıyla Gökalp'in Türkçülük dediği şeyle bugünkülerin anladığı dar milliyetçilik asla aynı şeyler değildir. Gökalp'e göre Türklerin evrensel kimliği ve ümmet mefkuresi İslamıdır. Bu nedenle Türkçüler şu esasları koruyan bir ümmet programına sahip olmalıdır:

Bütün İslam milletleri ortak Arap alfabesini değiştirmeksizin kullanmaya devam etmelidir. İslam toplumları arasında terimlerin ortak hale getirilmesi için kongreler düzenlenmelidir. İslam toplumları arasında ortak ahlak kongreleri tertip edilmelidir. İslam toplumlarının müftülük teşkilatları arasında daimî bir bağ kurulmalıdır. İslam ümmetinin sembolü olan hilal muhafaza edilmelidir (Gökalp, 2014, s. 46-47).

Gökalp'in bu görüşleri oldukça mühim, bir o kadar da köklerine bağlılığın bir ifadesi olarak görülmelidir. Zira bir medeniyet olarak yönünüzü ne kadar aksi yöne dönerseniz dönün yakın gönül coğrafyanızla bağınızı kopardığınızda yalnızlaşırsınız, güçten düşersiniz. Bu bağı koparmamanın en kestirme yollarından birisi de ortak alfabe kullanımınıdır. Ancak bu temenni zaman içerisinde alfabe değişikliği ile uzun yıllara sâri kopukluklara yol açmış ve adeta geçmişte etle tırnak gibi olan kardeşleri birbirine yabancılaştırmıştır. Bu açık Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında kurulan imam hatip liseleri ve ilahiyat fakülteleri sayesinde bir nebze olsun kapatılmışsa da henüz geçmişin inkitamı tamir edecek seviyeye ulaşmamıştır.

Gökalp bir sosyolog ve siyaset adamı olarak geçmişin eleştirisi ve geleceğin kendi perspektifinden inşası amacıyla alternatif hukuk arayışlarında da bulunmuştur. Onun bu konudaki en ciddi önerisi örfe dayalı bir içtimâi usûl-i fıkıhtır. Bu fıkıh usulü önerisi dönemin İslam Mecmuası müdürü Halim Sabit ve Darülfünun hukukçularından Mustafa Şeref tarafından da desteklenmiştir. Bu metodun temel amacı geçmişin hüküm ve kalıplarından kurtulup örfü esas alarak milli, çağdaş, taklitten uzak bir hukuk elde etmeye çalışmaktır. Ancak bu öneriler, Sebülürreşad Mecmuası çevresinde hoş karşılanmamış, bir nevi İslam'dan ve dinden uzaklaşma gibi telakki edilmiştir (Şener, 1982, s. 246).

Ziya Gökalp'in beyan ettiği görüşlerine bakılacak olursa, aslında kendisinin gelenek içerisinde kalarak bir modernleşme önerdiği iddia edilebilir. Bu yönüyle o bir kökten değişimci olmaktan ziyade İslam ümmetinin ve Türklerin yaşadığı devletin nasıl yeniden ayağa kalkacağı üzerinde kafa yoran bir ıslahatçı görünümündedir. Bu anlamda kendisi hilafetin dahi sürdürülmesi gerektiği kanaatinde ama bunun saltanattan bağımsız olması gerektiğini düşünmektedir (Türkmen, 2019, s. 254). Yine dini ilimler sahasında herkesin dini yeterince anlayacak bilgi ve birikime sahip olamayacağını bu nedenle başta müftüler olmak üzere müderrislerin, vaizlerin, imam hatiplerin insanlara dini anlatmakla ve yaymakla görevli olduklarını söyler. Bunun bir adım daha ötesine giderek onların sadece dini alanda bu yetkiyi kullanmaları gerektiğini, kazaî (yargı) işlere müdahale etmeleri halinde bunun toplumu geri bırakacağını söyleyerek bir nevi dini alan dünyevi alan ayırımına gittiğini görürüz (Şahin, 2019, s. 217).

Ziya Gökalp hukuk ve toplumla alakalı dile getirdiği meselelere çözüm üretirken gelenekteki bilgi ve kavramlardan istifade etmiştir. Ancak bu kavramların gelenekteki bağlamından ve kullanılış amacından oldukça uzak bir şekilde bunu yaptığı görülmektedir. Gökalp'in bu bağlamda dile getirdiği meselelerden birisi de kadın ve aile hukuku ile alakalı hususlardır. Bu

meseleleri izah sadedinde seçtiği metinler ve hükümler ise geleneğin bütününe yansıtılmak yerine sadece kendi merakını izahta kullandığı manasından ve bağlamından kopuk seçkilendir (Dinç, 2016, s. 183). Gökalp'in din-toplum ilişkileri bağlamında fıkıh ve fıkıh usulü üzerinden pek çok deneme ve tartışmaya girişmiş olması, neticesinde pek de başarılı olamaması ve artık bu yolu terk ederek İslam ile Türkçülüğün özünde uyumlu olduğu tezi üzerinden hareket etmesi, kendisinin çok da fıkıh ve din kaygılı olarak bu meselelere girişmediğini göstermektedir. Kendisinin niçin zaman içerisinde baştaki iddialarından vaz geçerek daha uzlaşmacı bir tavır sergilediği ise izaha muhtaçtır. Bunun en akılcı izahı, geçmişte edindiği tecrübeler ve yaşadığı zorluklar sebebiyle plan değişikliğine gitmesi ve reformcu görüşlerini bu yolla daha rahat gerçekleştirebileceğini düşünmüş olmasıdır (Topal, 2012, s. 10).

Sonuç

Ziya Gökalp'in tefekkür dünyasında dinin yerini tespit etmek zor değildir. O bir sosyolog olarak ciddi anlamda Durkheim'den etkilense de dinin özüne taalluk eden hususlarda yerli kalabilmeyi başaran bir ilim ve siyaset adamıdır. Kendisinin çağdaş ve yenilikçi bir yönü olmasına rağmen, devlet ile toplumu çağdaş bir çizgiye çekme çabası güderken dahi ithal kavramlar yerine yerli ve İslami geleneğe ait olanları tercih etmiştir. Ama hedeflediği sistemi ispat açısından seçtiği örf, icmâ gibi İslami kavramlara ya da hilafet, aile gibi kurumlara bağlamından kopuk, zorlama anlamlar vermesi, dahası çağdaşlığın İslam'ın özünde ve değişimci kurallarında var olduğunu ispata çalışması bir çelişki olarak görülmelidir. Bunda pek de başarılı olamayacağını anladığı andan itibaren ise İslam ile Türklüğün ve çağdaşlığın uyumlu olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Ziya Gökalp bir mütefekkir ve siyaset adamı olarak bu toprakların yetiştirdiği bir değerdir. O fikir ve düşüncelerinde yanlışa veya eleştiriye mahal verecek tarzda bazı fikirlere sahip olsa da İslam dinini bireyin ve cemiyetin merkezine koymasıyla, ümmet kavramını genel şemsiye, milliyeti ise hususi haslet olarak telakki etmesiyle, milli ve ahlaki olmayı ön plana çıkarmasıyla, fikirlerini gelenekten aldığı kavramlarla ifade etmesiyle temayüz eden, bütün bu yönleri ile hakkında çok şey yazıldığı için okunması ve tartışılması gereken bir mütefekkirimiz olarak ön plana çıkmaktadır.

Kaynakça

- Abdulkadiroğlu, N. (1985). Ziya Gökalp'de İslâmiyet Telâkkisi, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIII/1-2, Ankara.
- Bolay, S. H. (1987). Ziya Gökalp'in Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi, *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 58.
- Dinç, E. N. (2016). Kadın ve Aile Hukuku ile İlgili Meseleler Bağlamında Ziya Gökalp'in Fıkha Bakışı, *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 11(7).
- Ebinç, S. (2024). Ziya Gökalp'in Ölümünün Yüzüncü Yılında Sönmeyen Işığı, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 159
- Gökalp, Z. (1964). Dini Türkçülük, Taşpınar Halkevi Merkezi, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 15, Zafer Matbaası, Afyon.
- Gökalp, Z. (2014). Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Z. (2019). İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Gözler, H. F. (1984). Ziya Gökalp Dinsiz midir?, *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 34.
- Güngör, E. (1977). Ziya Gökalp ve "Türkçülükte Din" Meselesi, *Ziya Gökalp Kültür Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 8.
- Şahin, M. C. (2019). Ziya Gökalp'in Fıkıh Teorisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme, *Milli Mecmua*, Sayı: 6.
- Şener, A. (1982). İctimai Usul-i Fıkh Tartışmaları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, Sayı: 5, Ankara.
- Timurtaş, F. K. (1976). Ziya Gökalp'da Milliyetçilik ve Din Anlayışı, *Ziya Gökalp (Kültür Dergisi)*, Say: 5, Cilt: 2.
- Topal, Ş. (2012). Ziya Gökalp'in İctimai Usul-i Fıkh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi, *Recep Tayyip Erdoğan İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2.
- Türkmen, İ. (2019). Hilafetin İlgası Meselesine İlişkin Ziya Gökalp'in Görüşleri, *Milli Mecmua*, Sayı: 6.
- Yavuz, K. (1977). Ziya Gökalp'in Dinî Tutumu ve Din Anlayışı, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, Ankara.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.